1.3. ПСИХОЛОГІЯ ЖЕРТВИ: ТРАВМА, ВІКТИМІЗАЦІЯ, ДОПОМОГА

МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ ЖЕРТВИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ЗАХИСТ ПОТЕРПІЛОГО ВІД ВТОРИННОЇ ВІКТИМІЗАЦІЇ

***Потребчук О. А.**, Київський університет інтелектуальної власності та права*

DOI: 10.53672/ej.6.2026.02.01 Check for updates

Анотація. Авторка визначає можливості та обмеження основних методів психології жертви в кримінальному провадженні з огляду на процесуальні форми використання спеціальних психологічних знань і вимоги щодо захисту потерпілого від вторинної віктимізації. Розглянуто спостереження та бесіду як складники допиту (В. Коновалова, В. Шепітько), вільну розповідь і когнітивне інтерв'ю в роботі з особами, які мають психотравмівний досвід війни (О. Ляска), участь педагога й психолога в допиті малолітніх потерпілих (І. Цилюрик, О. Коцюба), можливості судово-психологічної експертизи потерпілого (Д. Хорошун), а також шкоду повторних допитів на прикладі справи ЄСПЛ «B v. russia» (І. Ракіпова, А. Підгородинська, А. Мельник). Авторка доходить висновку, що юридичне значення отриманого результату залежить від процесуальної форми застосування методу, а самі обмеження мають процесуальний, методичний та етичний характер. Обґрунтовано потребу впроваджувати травма-інформований підхід на всіх етапах провадження, зменшувати кількість повторних допитів завдяки відеофіксації показань і допиту слідчим суддею, законодавчо визначити статус психолога та закріпити право потерпілого на попередження вторинної віктимізації.

Ключові слова: психологія жертви, потерпілий, кримінальне провадження, спеціальні психологічні знання, судово-психологічна експертиза, допит, вторинна віктимізація, травма-інформований підхід.

Постановка проблеми. Потерпілий належить до ключових учасників кримінального провадження. Саме його показання часто є головним джерелом відомостей про подію кримінального правопорушення, про особу правопорушника та про завдану шкоду. Проте людина, яка пережила кримінальне посягання, перебуває у специфічному психологічному стані: її можуть переслідувати страх, сором, почуття провини, гостра стресова реакція або тривалі посттравмівні переживання. Усе це впливає на те, як вона сприйняла подію, що запам'ятала і як може про це розповісти, а також на її готовність спілкуватися з працівниками правоохоронних органів. Тому слідчому, прокурору та суду потрібні знання з психології жертви і вміння користуватися її методами, серед яких спостереження, бесіда, інтерв'ю, психодіагностика, аналіз документів і продуктів діяльності, експертне дослідження.

Однак у кримінальному провадженні ці методи не можна застосовувати так само вільно, як у науковому дослідженні чи під час психологічного консультування. Їх використання обмежують процесуальна форма, вимоги належності й допустимості доказів, строки розслідування, права та гідність потерпілого, а також небезпека його вторинної віктимізації. Через це психологічні методи в кримінальному процесі видозмінюються. Одні з них стають тактичними прийомами слідчого, інші реалізуються через участь спеціаліста-психолога чи педагога, а деякі можливі лише в межах судово-психологічної експертизи.

Особливої гостроти ця проблема набула в умовах війни. Серед потерпілих стає дедалі більше людей, які пережили полон, окупацію, тортури, сексуальне насильство або втратили близьких. Психотравмівний досвід помітно позначається на здатності особи давати послідовні показання. Якщо слідчий чи суддя не враховує цих особливостей, це може призвести і до помилок у доказуванні, і до повторного травмування потерпілого самою процедурою провадження.

Мета. Визначити можливості та обмеження основних методів психології жертви в умовах кримінального провадження з урахуванням процесуальних форм використання спеціальних психологічних знань і вимог щодо захисту потерпілого від вторинної віктимізації.

Аналіз стану опрацювання питання. Психологічні аспекти процесуальної діяльності, зокрема методологію юридичної психології, психологію допиту, встановлення психологічного контакту та допустимі прийоми психологічного впливу, розглянуто в підручнику В. Коновалової та В. Шепітька. Автори показують, що психологічні знання є невід'ємною частиною професійної діяльності слідчого та судді й допомагають враховувати особливості поведінки учасників провадження, у тому числі потерпілих.

Д. Хорошун досліджує можливості та особливості призначення психологічної експертизи потерпілого. У статті виокремлено характерні ознаки такої експертизи: її предметом є індивідуально-психологічні особливості психіки здорової особи, дослідження має ретроспективний і перспективний характер, а комунікативну діяльність особи можна оцінювати за матеріалами слідчих (розшукових) дій. І. Цилюрик та О. Коцюба аналізують участь психолога й педагога в допиті малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів і звертають увагу на те, що процесуальний статус цих фахівців урегульовано недостатньо.

О. Ляска розкриває значення спеціальних психологічних знань у провадженнях щодо осіб із психотравмівним досвідом війни та обґрунтовує потребу системно впроваджувати травма-інформований підхід на всіх етапах провадження. Проблему вторинної віктимізації потерпілого досліджують І. Ракіпова, А. Підгородинська та А. Мельник, які пропонують закріпити в КПК України право потерпілого на її попередження.

Аналіз літератури засвідчує, що вітчизняні науковці досить докладно вивчають окремі психологічні аспекти участі потерпілого в кримінальному провадженні, зокрема допит, участь фахівців у слідчих (розшукових) діях, судово-психологічну експертизу та запобігання вторинній віктимізації. Однак ці питання здебільшого розглядаються окремо одне від одного.

Недостатньо з'ясованим, на нашу думку, залишається питання цілісної характеристики методів психології жертви з огляду на процесуальні форми їх застосування. Потребує уточнення, які з цих методів може використовувати безпосередньо слідчий, а які доступні лише спеціалісту чи експерту, яке доказове значення мають отримані результати і де проходить межа між допустимим психологічним впливом та повторним травмуванням потерпілого. Відкритим залишається і питання балансу між потребою отримати повні й достовірні показання та обов'язком держави захистити потерпілого від шкоди, якої може завдати сама процедура кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Методи психології жертви застосовуються в кримінальному провадженні не напряму, а через процесуальні форми використання спеціальних психологічних знань. Науковці виділяють серед них консультування, залучення спеціаліста-психолога (педагога) до слідчих (розшукових) дій, судово-психологічну експертизу, а також самостійне використання психологічних знань слідчим під час розслідування [6]. Від того, яку форму обрано, залежить юридичне значення результату. Згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України процесуальними дже-

релами доказів є показання, речові докази, документи та висновки експертів [2]. Отже, оцінка стану потерпілого, яку слідчий склав під час спостереження чи бесіди, або думка психолога, присутнього на допиті, мають здебільшого тактичне й орієнтувальне значення. Доказової сили психологічні знання набувають насамперед у формі висновку експерта.

Найчастіше слідчий самостійно використовує спостереження та бесіду, які є частиною допиту. За їх допомогою можна встановити психологічний контакт із потерпілим, оцінити його емоційний стан, обрати темп розмови та форму запитань, вчасно помітити ознаки страху, сорому чи емоційного виснаження. Юридична психологія розглядає це як необхідні умови ефективного допиту [1]. Проте можливості цих методів обмежені. Насамперед спостереження слідчого завжди суб'єктивне, і на його підставі не можна робити висновок про правдивість чи неправдивість показань. Стриманість, плутанина в деталях або відсутність емоцій у потерпілого нерідко пояснюються травмою, а не бажанням приховати правду. Крім того, психологічний вплив під час допиту допустимий лише в межах закону. Отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи погрози застосування такого поводження є істотним порушенням прав і свобод людини, тому такі докази визнаються недопустимими (п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК України). Сам допит не може тривати без перерви понад дві години і загалом більше восьми годин на день (ч. 2 ст. 224 КПК України) [2].

Під час роботи з потерпілими, які мають психотравмівний досвід, особливого значення набувають метод вільної розповіді та когнітивне інтерв'ю. О. Ляска радить відмовлятися від закритих запитань, що вимагають чіткої хронології, і давати особі змогу відтворювати подію через сенсорні канали, тобто через зорові образи, запахи, тактильні відчуття, адже за травми вони зберігаються в пам'яті краще, ніж логічна послідовність подій. Тиску та частих переривань слід уникати, адже для людей, які пережили тортури чи полон, будь-яка форма домінування стає ретравматизацією: особа «закривається», і слідство втрачає цінну доказову інформацію. Якщо потерпілий зациpенів або емоційно відсторонився, спеціаліст-психолог може рекомендувати перерву, щоб стабілізувати його стан [3, с. 190]. Цей метод дає змогу отримати повніші й достовірніші показання. Його обмеження полягає в тому, що розповідь травмованої людини часто фрагментарна і непослідовна в часі, тому її легко помилково оцінити як суперечливу. Крім того, для якісного когнітивного інтерв'ю слідчому потрібна спеціальна підготовка або допомога психолога вже на етапі планування допиту.

Найдетальніше законодавець урегулював використання психологічних знань під час допиту малолітніх і неповнолітніх потерпілих. Відповідно до ст. 226 КПК України такий допит проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за потреби також лікаря. Він не може тривати без перерви понад одну годину і загалом більше двох годин на день. Така сама вимога щодо участі педагога або психолога стосується інших слідчих (розшукових) дій за участю дитини (ст. 227 КПК України), а допитати малолітнього чи неповнолітнього потерпілого можна і в режимі відеоконференції (п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України) [2]. І. Цилюрик та О. Коцюба вважають, що головне завдання психолога полягає в тому, щоб встановити контакт із дитиною, правильно сформулювати запитання, підтримати її оптимальний емоційний стан і вберегти психіку від травматичної дії незвичної ситуації. Для цього можна використовувати ігри, казки та інші поведінкові методи, а перед допитом психологу варто провести з дитиною м'яку, недирективну бесіду [6]. Водночас автори звертають увагу на те, що КПК України не визначає прав і обов'язків педагога (психолога), вимог до їх кваліфікації та завдань, які вони мають виконувати. Не роз'яснено й те, в яких випадках слід запрошувати педагога, а в яких психолога чи

обох фахівців одночасно. Через це участь фахівця нерідко стає формальною і не забезпечує ні психологічної безпеки дитини, ні якості її показань [6].

З погляду доказування найвагомішою формою застосування методів психології жертви є судово-психологічна експертиза, адже її результати оформлюються висновком експерта. Д. Хорошун зазначає, що стосовно неповнолітніх потерпілих експертиза дає змогу з'ясувати, чи здатна особа правильно оцінювати обставини, що мають значення для справи, і давати про них показання, чи перебувала вона в емоційному стані, який суттєво вплинув на її свідомість і поведінку, чи могла вона розуміти характер і значення дій особи, яка вчинила щодо неї кримінальне правопорушення. Щодо повнолітніх потерпілих експертизу призначають, щоб встановити психотравмівний вплив злочину та обґрунтувати моральну шкоду. У провадженнях про домашнє насильство з її допомогою встановлюють психологічні страждання потерпілого, які проявляються в емоційному дискомфорті, страху й тривозі. Ще одним напрямом є аналіз протоколів допиту та слідчого експерименту, коли експерт підтверджує або спростовує факт психологічного тиску на особу й оцінює, наскільки самостійно вона відтворювала подію. Експертиза має ретроспективний характер, оскільки досліджує психічне життя особи в юридично значущій ситуації в минулому, і водночас перспективний, бо дає змогу встановити глибину заподіяної психологічної шкоди та наявність дезадаптації [5].

Проте можливості судово-психологічної експертизи обмежені її предметом і процесуальною природою. Предметом цієї експертизи є психіка здорової особи. Тому якщо виникають сумніви щодо психічного здоров'я потерпілого, потрібне судово-психіатричне або комплексне психолого-психіатричне дослідження, інакше висновок можуть визнати недопустимим доказом. Важить і час призначення експертизи: якщо його надовго відкласти, наслідки події в психологічному стані потерпілого вже не будуть такими помітними [5]. Слід також пам'ятати, що жоден доказ не має наперед встановленої сили, а висновок експерта не є обов'язковим для особи або органу, яка здійснює провадження, хоча незгоду з ним необхідно вмотивувати (ч. 2 ст. 94, ч. 10 ст. 101 КПК України) [2]. Експерт-психолог не дає правової оцінки і не встановлює факту вчинення злочину. Його завдання полягає в компетентній оцінці психічної активності та поведінкових проявів особи.

Обережно слід ставитися і до інструментальних та психодіагностичних методик. Д. Хорошун розглядає психологічну експертизу як єдину процесуальну форму застосування поліграфа в кримінальному провадженні, що дає змогу отримати орієнтувальну інформацію про окремі обставини події [5]. Отже, результати такого дослідження не можуть самостійно доводити певний факт. До того ж потерпілий може сприйняти перевірку на поліграфі як недовіру до своїх слів. Психодіагностичні тести й опитувальники вимірюють психологічні властивості та стани, а не факти минулих подій, і на їх результати впливають час, що минув після злочину, та повторні процесуальні дії. З огляду на це О. Ляска наголошує на використанні саме валідованих психодіагностичних інструментів і радить ставити перед експертом запитання не лише про загальний стан особи, а й про її здатність правильно сприймати події в конкретний момент під впливом стресу [3, с. 190–191].

Обмеженням, яке стосується всіх без винятку методів психології жертви, є ризик вторинної віктимізації, тобто шкоди, якої потерпілому завдає не сам злочин, а реакція установ та окремих людей на нього. І. Ракіпова, А. Підгородинська та А. Мельник ілюструють цю проблему рішенням Європейського суду з прав людини у справі «B v. russia» (заява № 36328/20, рішення від 07.02.2023). Дванадцятирічну дівчинку, потерпілу від сексуального насильства, упродовж року і

семи місяців допитували 12 разів різні слідчі, і щоразу вона мусила детально переповідати пережите. Відеозапис єдиного зафіксованого опитування було втрачено. Суд визнав порушення ст. 3 Конвенції [4]. Цей приклад добре показує, що кожен повторний допит, слідчий експеримент чи одночасний допит за участю потерпілого є не тільки способом отримати інформацію, а й потенційним травмівним чинником. Тому, на нашу думку, важливо фіксувати показання за допомогою аудіо- та відеозапису (ч. 5 ст. 224 КПК України) і ширше використовувати допит під час досудового розслідування в судовому засіданні слідчим суддею (ст. 225 КПК України) [2]. Це дозволяє не змушувати потерпілого багато разів повертатися до травмівних подій. Згадані автори також пропонують доповнити ч. 1 ст. 56 КПК України правом потерпілого на попередження вторинної віктимізації та розширити підстави застосування ст. 225 КПК України з урахуванням загрози такої віктимізації [4].

Отже, застосовуючи методи психології жертви в кримінальному провадженні, необхідно водночас досягати двох рівнозначних цілей: отримати повні й достовірні відомості та зберегти психологічну цілісність потерпілого. Цим вимогам відповідає травма-інформований підхід. На думку О. Ляски, він передбачає презумпцію наявності психотравми в особи, що перебувала в зоні бойових дій, полоні чи окупації, залучення психолога ще під час планування допиту, щоб визначити можливі тригери, а також системне, а не епізодичне використання психологічних знань на всіх стадіях, починаючи з планування слідчої дії і закінчуючи оцінкою її результатів у суді [3, с. 190]. Вважаємо також, що методи психології жертви не повинні використовуватися для пошуку «вини» потерпілого. Їх призначення полягає в тому, щоб зрозуміти психологічні механізми формування показань і захистити особу від повторного травмування.

Висновки.

1. Методи психології жертви застосовуються в кримінальному провадженні через процесуальні форми використання спеціальних психологічних знань. До них належать самостійне використання психологічних знань слідчим, прокурором і судом, участь спеціаліста-психолога чи педагога в слідчих (розшукових) діях та судово-психологічна експертиза. Юридичне значення результату залежить від форми застосування методу. Спостереження та бесіда мають переважно тактичне й орієнтувальне значення, а процесуальним джерелом доказів є висновок експерта.

2. Методи психології жертви дають змогу встановити психологічний контакт із потерпілим, отримати повніші й достовірніші показання завдяки вільній розповіді та когнітивному інтерв'ю, забезпечити психологічну безпеку малолітніх і неповнолітніх під час допиту. За допомогою експертизи можна встановити здатність особи правильно сприймати обставини й давати показання, її емоційний стан, заподіяну психологічну шкоду, а також ознаки тиску під час слідчих (розшукових) дій.

3. Обмеження застосування цих методів мають процесуальний, методичний та етичний характер. Процесуальні обмеження пов'язані з вимогами допустимості доказів, часовими межами допиту, відсутністю наперед встановленої сили висновку експерта та недостатньою регламентацією статусу педагога і психолога. Методичні обмеження зумовлені предметом судово-психологічної експертизи, впливом часу на результати дослідження, суб'єктивністю спостереження та орієнтувальним характером психофізіологічних досліджень. Етичні обмеження випливають із необхідності поважати гідність потерпілого та не допускати його вторинної віктимізації.

4. Щоб методи психології жертви застосовувалися ефективніше, потрібно впроваджувати травма-інформований підхід на всіх етапах кримінального провадження, зменшувати кількість повторних допитів за рахунок відеофіксації показань і допиту в судовому засіданні слідчим суддею, законодавчо визначити процесуальний статус психолога та закріпити право потерпілого на попередження вторинної віктимізації.

Список використаних джерел

1. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 240 с.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 26.10.2026).

3. Ляска О. П. Спеціальні психологічні знання у кримінальному провадженні щодо осіб із психотравмівним досвідом війни: безпековий та правозастосовний вимір. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2026. № 2 (38), ч. 2. С. 183–192. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2026.2.p2.15.

4. Ракіпова І., Підгородинська А., Мельник А. Щодо окремих прав потерпілого та попередження його вторинної віктимізації в кримінальному провадженні України. Юридичний вісник. 2023. № 4. С. 71–78. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2023.9.

5. Хорошун Д. В. Психологічна експертиза потерпілого у кримінальному провадженні: можливості та особливості призначення. Соціологія права. 2024. Вип. 1–2 (46–47). С. 109–113. DOI: https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.21.

6. Цилюрик І., Коцюба О. Залучення спеціаліста до допиту малолітніх потерпілих від насильницьких злочинів. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2022. № 4 (36). С. 249–258. DOI: https://doi.org/10.23939/law2022.36.249.

Methods of Victim Psychology in Criminal Proceedings: Procedural Forms of Application and Protection of the Victim from Secondary Victimisation

Potrebchuk O. A.

Abstract. The author identifies the possibilities and limitations of the main methods of victim psychology in criminal proceedings, taking into account the procedural forms in which specialist psychological knowledge is used and the requirement to protect the victim from secondary victimisation. The paper examines observation and conversation as components of interrogation (V. Konovalova, V. Shepitko), free narrative and the cognitive interview in work with persons who have war-related traumatic experience (O. Liaska), the participation of a teacher and a psychologist in the interrogation of juvenile victims (I. Tsyliuryk, O. Kotsiuba), the capabilities of forensic psychological examination of the victim (D. Khoroshun), and the harm caused by repeated interviews, illustrated by the ECtHR case of B v. russia (I. Rakipova, A. Pidhorodynska, A. Melnyk). The author concludes that the legal significance of the result depends on the procedural form in which a method is applied, and that the limitations themselves are procedural, methodological and ethical in nature. The paper argues for introducing a trauma-informed approach at all stages of proceedings, reducing repeated interrogations through video recording of testimony and questioning by an investigating judge, defining the psychologist's status in law and enshrining the victim's right to the prevention of secondary victimisation.

Keywords: victim psychology, victim, criminal proceedings, specialist psychological knowledge, forensic psychological examination, interrogation, secondary victimisation, trauma-informed approach.

References

1. Konovalova V. O., Shepitko V. Yu. Yurydychna psykholohiia [Legal psychology] : pidruchnyk. 2-he vyd., pererob. i dop. Kharkiv : Pravo, 2008. 240 p. [in Ukrainian].

2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Kodeks Ukrainy vid 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (data zvernennia: 26.10.2026). [in Ukrainian].

3. Liaska O. P. Spetsialni psykholohichni znannia u kryminalnomu provadzhenni shchodo osib iz psykhotravmivnym dosvidom viiny: bezpekovyi ta pravozastosovnyi vymir [Special psychological knowledge in criminal proceedings concerning persons with war-related traumatic experience: security and law-enforcement dimensions]. Visnyk Kryminolohichnoi asotsiatsii Ukrainy. 2026. No. 2 (38), Part 2. P. 183–192. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2026.2.p2.15. [in Ukrainian].

4. Rakipova I., Pidhorodynska A., Melnyk A. Shchodo okremykh prav poterpiloho ta poperedzhennia yoho vtorynnoi viktymizatsii v kryminalnomu provadzhenni Ukrainy [On certain rights of the victim and the prevention of their secondary victimisation in the criminal proceedings of Ukraine]. Yurydychnyi visnyk. 2023. No. 4. P. 71–78. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2023.9. [in Ukrainian].

5. Khoroshun D. V. Psykholohichna ekspertyza poterpiloho u kryminalnomu provadzhenni: mozhlyvosti ta osoblyvosti pryznachennia [Psychological examination of the victim in criminal proceedings: possibilities and features of the appointment]. Sotsiolohiia prava. 2024. Issue 1–2 (46–47). P. 109–113. DOI: https://doi.org/10.37687/2413-6433.2024-1-2.21. [in Ukrainian].

6. Tsyliuryk I., Kotsiuba O. Zaluchennia spetsialista do dopytu malolitnikh poterpilykh vid nasylnytskykh zlochyniv [Involvement of a specialist in the interrogation of juvenile victims of violent crimes]. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia: Yurydychni nauky. 2022. No. 4 (36). P. 249–258. DOI: https://doi.org/10.23939/law2022.36.249. [in Ukrainian].

Бібліографічний опис (ДСТУ 8302:2015): Потребчук О. А. Методи психології жертви в кримінальному провадженні: процесуальні форми застосування та захист потерпілого від вторинної віктимізації. Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці. 2026. Т. 11, № 3 (63). С. 45–51. DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2026.02.01.